

Jerzy Sojka

Chrześcijańska Akademia Teologiczna w Warszawie /
Christian Theological Academy in Warsaw

 <https://orcid.org/0000-0003-1154-5658>

Ekumeniczne pojednanie luterańsko-mennonickie jako przykład rozliczenia z religijnymi prześladowaniami wieku XVI

Summary

Ecumenical Lutheran-Mennonite Reconciliation as an Example of Reckoning with the Religious Persecutions of the 16th Century

The article analyses the report of the ecumenical bilateral dialogue between Lutherans and Mennonites from 2010, entitled *Healing Memories. Reconciling in Christ*. This text is discussed as an example of a critical theological-historical analysis of the Lutheran contribution to the persecution of the 16th-century Anabaptists. It emphasizes the theological concepts of the Lutheran Reformers that provided justification for the anti-Anabaptist actions of the secular authorities. This text is also an example of jointly telling a difficult history that made it possible to reconcile both traditions.

Keywords: Lutherans, Mennonites, persecution, reconciliation, Reformation, ecumenism, Church–State relations

Streszczenie

W artykule dokonano prezentacji raportu ekumenicznego dialogu bilateralnego między luteranami a menonitami z roku 2010 pt. *Healing Memories. Reconciling in Christ*. Tekst ten omówiono jako przykład krytycznej, teologiczno-historycznej analizy luterańskiego

wkładu w prześladowania szesnastowiecznych anabaptystów, kładącej nacisk na teologiczne koncepcje luterzańskich reformatorów, które dostarczyły uzasadnienia dla wymierzonych w anabaptystów działań władzy świeckiej. Tekst ten jest również przykładem wspólnego opowiedzenia trudnej historii, która umożliwiła pojednanie obu tradycji.

Słowa kluczowe: luteranie, menonici, prześladowania, pojednanie, reformacja, ekumenizm, stosunki państwo–Kościół

Historia religijnych prześladowań to także historia teologicznych koncepcji związku państwa i Kościoła, które miały uzasadniać zaangażowanie instytucji państwowych po stronie jednej ze stron religijnego sporu. Nie raz ten negatywny wkład liderów religijnych w prześladowania obciąża ich współczesnych spadkobierców, jak również ich partnerów, którzy są dziedzicami prześladowanych. Przykładem takiego obciążonego historią spotkania jest ekumeniczny dialog luterąsko-mennonicki, nad którym ciąży historia szesnastowiecznego wkładu luteran w prześladowanie anabaptystów, których spadkobiercami są menonici. Problem ten stał się istotnym tematem dialogu obu stron i przedmiotem wspólnego raportu, który ukazał się w 2010 r. Poniżej zostanie on zaprezentowany, gdyż stanowi ciekawy przykład opowiedzenia wspólnej, trudnej historii tak, by prowadziła ona do pojednania. Jednocześnie tekst raportu stanowi krytyczne studium rozwoju koncepcji stosunku państwa i Kościoła w reformacji nurtu wittenberskiego. W artykule naszkicowane zostaną okoliczności nawiązania i cel dialogu pomiędzy oboma stronami, a następnie zostanie zaprezentowany przygotowany przez nie raport dialogowy opowiadający wspólną historię.

W drodze do dialogu

W roku 1980 Światowa Federacja Luterńska – największa organizacja gromadząca Kościoły luterzańskie na świecie, zrzeszająca obecnie 149 Kościołów członkowskich z 99 państwa świata, do których należy ponad 77 mln chrześcijan wyznania luterńskiego¹ – wystosowała do swoich partnerów ekumenicznych zaproszenie do wspólnych obchodów 450-lecia najważniejszego tekstu wyznaniowego luteranizmu – *Wyznania Augsburskiego*. Wśród zaproszonych znaleźli się także menonici, którzy oczywiście wyrazili zdziwienie tą propozycją, nie widząc możliwości brania

¹ *Who We Are*, <https://www.lutheranworld.org/who-we-are> (dostęp: 7 I 2023).

udziału w świętowaniu powstania tekstu, który wprost ich potępia, jak ma to miejsce w kilku artykułach *Wyznania Augsburskiego*: V, VIII, IX, XII, XVI, XVII, XXVII². Proces radzenia sobie z tymi potępieniami rozpoczął się jeszcze w kontekście wspomnianego jubileuszu, kiedy to Komitet Wykonawczy ŚFL na posiedzeniu w Augsburgu 11 lipca 1980 r. przyjął *Oświadczenie dotyczące Wyznania Augsburskiego*, w którym czytamy:

Ze smutkiem dostrzegamy fakt, że konkretne potępienia *Wyznania [Augsburskiego]* przeciwko niektórym opiniom, które reprezentowano w czasach reformacji, spowodowały u niektórych ból i cierpienie. Zdajemy sobie sprawę, że niektóre z tych opinii nie są już podtrzymywane w tych Kościołach i wyrażamy nadzieję, że pozostałe różnice mogą zostać przezwyciężone. Wielbimy Jezusa Chrystusa, który wyzwala i wzywa nasze Kościoły członkowskie do celebrowania naszego wspólnego luteriańskiego dziedzictwa w duchu zarówno wdzięczności, jak i pokuty³.

Kolejnym etapem dyskusji nad tym trudnym wątkiem luteriańskiego dziedzictwa wyznaniowego były dwustronne dialogi teologiczne luteriańsko-mennonickie prowadzone we Francji (1981–1984)⁴, Niemczech (1989–1992)⁵ i Stanach Zjednoczonych (2001–2004)⁶. Przygotowały one materiał i podstawy dla zainicjowania dialogu na poziomie globalnym, pomiędzy Światową Federacją Luteriańską a Światową Konferencją Mennonitów, prowadzonego w latach 2005–2008.

² *Vide: Die Augsburgische Konfession. Confessio oder Bekenntnis des Glaubens etlicher Fürsten und Städte uberantwort Kaiserlicher Majestat zu Augsburg Anno 1530. Confessio fidei exhibitata invictissimo Imperatori Carolo V. Ceasari Augusto in comitiis Augustae Anno MDXXX*, [w:] *Die Bekenntnisschriften der Evangelisch-Lutherischen Kirche. Vollständige Neueditioni*, Hrsg. I. Dingel u. a., Göttingen 2014, s. 100–107, 110–113, 183; przekł. polski: *Wyznanie augsburskie*, [w:] *Księgi Wyznaniowe Kościoła Luteriańskiego*, Bielsko-Biała 2011, s. 144–146, 158. Cf. analizę w omawianym raporcie: *Healing Memories. Reconciling in Christ*, „LWF Studies” 2016, no. 2, s. 77–92.

³ *LWF Statement on Confessio Augustana*, „LWF-Report” 1980, no. 10, s. 69–70.

⁴ *Report of the Dialogue between Lutherans and Mennonites in France 1981–1984*, [w:] *Mennonites in Dialogue. Official Reports from International and National Ecumenical Encounters 1975–2012*, eds F. Enns, J. Seiling, Eugene, Oregon 2015, s. 117–136.

⁵ *Report on the Dialogues between Representatives of the United Evangelical Lutheran Church of Germany (VELKD) and the Association of Mennonite Congregations in Germany (AMG) 1989–1992*, [w:] *ibidem*, s. 139–171.

⁶ „*Right Remembering in Anabaptist-Lutheran Relations*”: *Report of the Evangelical Lutheran Church in America-Mennonite Church USA Liaison Committee 2002–2004*, [w:] *ibidem*, s. 171–189.

Cel i efekt dialogu

Celem dialogu było zmierzenie się z potępieniami doktrynalnymi zawartymi w *Wyznaniu Augsburskim*, a odnoszącymi się do menonitów. Dynamika dialogu doprowadziła do tego, że dotyczący go raport nie jest tylko klasycznym tekstem doktrynalnym, który mierzy się z teologicznymi różnicami obu tradycji, zadając pytanie o możliwość ich pogodzenia na gruncie teologii obu wspólnot. Specyficzny charakter raportu został odzwierciedlony już w tytule: *Healing Memories. Reconciling in Christ* (Leczenie wspomnień. Jednanie się w Chrystusie). Zasadniczą część raportu stanowi bowiem część druga, która mierzy się z historycznym dziedzictwem interakcji obu wspólnot wyznaniowych w XVI w.⁷

Wspólna opowieść o historii prześladowań

Sens takiego, oryginalnego na tle innych dialogów postępowania jest wyjaśniony już we wstępie do drugiego rozdziału raportu, zatytułowanego „Opowiadanie szesnastowiecznej historii wspólnie: luterkańscy Reformatorzy i potępienie anabaptystów”. Przywołano w nim cytaty z luterkańskiego współprzewodniczącego Komisji dialogowej prof. Gottfrieda Seebassa⁸ – badacza szesnastowiecznej reformacji, w tym także jej tzw. radykalnych nurtów, do których zalicza się szesnastowiecznych anabaptystów. Stwierdził on:

Należy pamiętać, że w warunkach szesnastego wieku potępienie Kościoła faktycznie zawsze miało konsekwencje obywatelskie i świeckie. Władze świeckie, a często także reformatorzy, uważali, że wyznawcy pewnych przekonań nie powinni być tolerowani przez władze⁹.

Jednocześnie wskazano na cztery przyczyny takiego stanu rzeczy. Po pierwsze na starą rzymską ideę stwierdzającą, że prawo do kultu religijnego gwarantuje *salus publica*, następnie na pogląd, że różnice co do nauczania w ramach miasta czy kraju prowadzą do walk, dalej na paternalistyczną wizję władzy (książę jako *pater patriae*) i wreszcie na przekonanie, że niektóre poglądy anabaptystów (np. odmowa składania przysięg czy służby wojskowej) grożą porządkowi społecznemu i politycznemu¹⁰.

⁷ *Vide: Healing Memories...*, s. 15–24.

⁸ *Vide: I. Dingel, Seebaß, Gottfried, [w:] Neue Deutsche Biographie*, Bd. XXIV, Berlin 2010, s. 130–132.

⁹ *Healing Memories...*, s. 23.

¹⁰ *Ibidem*, s. 23–24.

Kolejny wątek poruszony w rozdziale drugim raportu skupia się na powstaniu szesnastowiecznego anabaptyzmu. Raport podkreśla, że ukute w XVI w. miano nowochrześciców (anabaptystów) miało wymiar polemiczny, negowało bowiem istotne przekonanie samych zainteresowanych, że prawdziwie biblijny chrzest musi poprzedzać świadoma decyzja przyjęcia daru Bożego przebaczenia i dołączenia do uczniów Chrystusa. Ponadto umieszcza powstanie tego różnorodnego ruchu w kontekście innych tego typu ruchów reformatorskich XV i XVI w., które zyskały na sile i widzialności wraz z wystąpieniem Marcina Lutra w 1517 r. Ruch anabaptystyczny ukazany jest także jako ruch oddolny, pojawiający się w różnych postaciach w różnych częściach Europy doby reformacji¹¹.

Prezentacja tej wielowątkowości rozpoczyna się od wojny chłopskiej (1524–1526), a więc innego oddolnego ruchu, który w odwołaniu do teologicznych idei głoszonych przez Marcina Lutra dążył do zasadniczej zmiany warunków społecznych. Pokazano w niej ambiwalentny stosunek Lutra do chłopów, bowiem w obliczu stosowanej przez nich przemocy ostatecznie stanął on po stronie książąt, wzywając do krwawego stłumienia buntu. Bunt ten przywołano, gdyż wiele z jego społecznych postulatów znalazło kontynuację w pierwszym pokoleniu ruchu anabaptystycznego. Choćby dążność do przywrócenia relacji społecznych opartych bezpośrednio na nauczaniu Chrystusowym, zgodnie z wzorami pierwotnego Kościoła. Ten kontekst pokazuje, dlaczego tacy reformatorzy jak Luter czy Melancton widzieli w postulatach anabaptystycznych zagrożenie podobne do chłopskiego. W tej części raportu podjęta została też próba oszacowania liczby ofiar prześladowania anabaptystów w XVI w., którego doświadczali od władz na terytoriach katolickich, luterańskich czy reformowanych¹².

Jednocześnie raport odnotowuje, że reformatorzy byli skłonni traktować wszystkich reformacyjnych radykałów tak samo, bez wchodzenia w dyskusję na temat różnic w ich teologicznych stanowiskach. Dla Lutra wszyscy od Karlstadta i Müntzera aż po liderów anabaptystycznych mieścili się w kategorii „marzycieli” (Schwärmer) albo niosących podział „zepsutych [dosł. zgniłych] duchów” (Rottengeister). By pokazać nietrafność tego ujęcia, ukazano następnie historię trzech różniących się od siebie odłamów anabaptystów: wywodzących się z Zurychu Ulryka Zwingliego braci szwajcarskich działających w Konfederacji Szwajcarskiej i południowych Niemczech, morawskich huterytów i wreszcie anabaptystów niderlandzkich, którzy po klęsce tzw. „królestwa anabaptystycznego w Münster” w latach trzydziestych XVI w. stali się menonitami za sprawą zasług Menno Simmonsa¹³ dla podtrzymania

¹¹ *Ibidem*, s. 24–27.

¹² *Ibidem*, s. 27–31.

¹³ Menno Simons (ok. 1496–1561) – „teolog i działacz anabaptystyczny; zwolennik pacyfizmu, uważany za założyciela denominacji menonitów [...]. Wcześniejsze wątpliwości

tradycji ruchu. Nakreślony obraz wszystkich trzech społeczności uwzględnia nie tylko okoliczności historyczne ich powstania, ale także pokazuje kontrowersyjne dla im współczesnych elementy ich społecznego nauczania, jak również konsekwencje skupienia się niektórych spośród nich na wątkach apokaliptycznych. Ten zniuansowany obraz pozwala zrozumieć różnorodność i skomplikowanie genezy ruchu anabaptystycznego¹⁴.

W podsumowaniu podkreślono, że tym, co łączyło te różnorodne grupy i ich licznych i równie różnorodnych liderów było po pierwsze wspólne dziedzictwo późnośredniowiecznej pobożności, dług wobec szesnastowiecznych reformatorów, którzy na nowo wzbudzili świadomość Pisma Świętego jako Słowa Bożego, a także przejęcie części utopijnej wizji chłopskich rewolucjonistów, którzy chcieli przywrócić w średniowiecznych wsiach wzorce Nowego Testamentu. Z pewnymi wyjątkami anabaptyści pierwszego pokolenia podzielali też radykalizm co do chrztu na wyznanie wiary i życia praktycznym uczniostwem Chrystusa, w tym miłości nawet wrogów, a także postrzegali Kościół jako zbór prawdziwie wierzących, którzy naśladując Chrystusa, są gotowi porzucić tradycje i założenia późnośredniowiecznego chrześcijaństwa, by budować alternatywną wobec niego wspólnotę¹⁵.

W dalszej części raportu analizie poddano pierwsze reakcje wittenberskich teologów na pojawienie się ruchu anabaptystycznego. Skupiono się na tekście Lutra *Von der Wiedertaufe an zwei Pfarrherrn*¹⁶ z 1528 r. oraz *Adversus anabaptistas Iudicium*¹⁷ Filipa

---

teol[ogiczne] i krytyczna ocena działań Kościoła katol[ickiego] skutkowały jego wystąpieniem z Kościoła i przystaniem do anabaptystów. Wydaje się, że istotnym motywem decyzji M[enno] S[imonsa] były jego poglądy pacyfistyczne. Związał się z nurtem anabaptyzmu reprezentowanym przez M[elchiora] Hoffmana. [...] Poruszał się po Fryzji i pograniczu północnoniem[ieckim] i holenderskim, głosząc potajemnie kazania i dokonując chrztów wśród rozproszonej na tym terenie społeczności anabaptystycznej. Zwalczał nadal wpływy doktryny z Münster [...]. W dużej mierze dzięki tym działaniom anabaptyzm na tym terenie nie popadł w rozsypkę. W tym okresie zaczął pisać i publikować, gł. dzieła o charakterze budującym (m.in. *Dat fundament des christelycken leers* 1539–40 [...]). W kręgach mennonitów ceniony jest dotąd za piśmiennictwo budujące, sformułowanie pouczeń etycznych i nadanie głębi duchowości indywidualnej i zbiorowej” (J.T. Maciuszko, *Menno Simons*, [w:] *Religia. Encyklopedia PWN*, t. X (wersja elektroniczna), Warszawa 2004; cf. K. Bem, *Wilki i łagodne jagniątka Chrystusa. Powstanie, rozwój i rola Holenderskiego Kościoła Reformowanego w XVI i XVII wieku*, Warszawa 2013, s. 21–25).

¹⁴ *Healing Memories...*, s. 31–44.

¹⁵ *Ibidem*, s. 45.

¹⁶ Cf. M. Luther, *Von der Wiedertaufe an zwei Pfarrherrn*, [w:] *D. Martin Luthers Werke. Kritische Gesamtausgabe*, Bd. XXVI, Weimar 1909, s. 137–174.

¹⁷ Cf. Ph. Melancton, *Adversus anabaptistas iudicium*, [w:] *Melanctons Werke in Auswahl*, Hrsg. R. Stupperich, Bd. I, Gütersloh 1983, s. 272–295.

Melanchtona z tego samego roku. Autorzy raportu w swojej analizie kładą nacisk na to, że oba pisma mają charakter polemiki teologicznej z pozycją anabaptystyczną. Nie ma w nich jeszcze prób uzasadnienia zaangażowania władzy świeckiej w zwalczanie anabaptystów. Twórcy raportu odnotowują przy tym, że wśród polemik Melanchtona, choć mają one wymiar teologiczny, pojawia się odrzucenie anabaptystycznych poglądów na władzę świecką czy pojmowanie własności, co później stało się punktem wyjścia do zdefiniowania zbrodni anabaptystów, które pozwoliły wezwać do ich prześladowań¹⁸.

Ciekawym uzupełnieniem tych dwóch traktatów jest opinia Johanna Brenza – reformatora w Schwäbisch Hall – sporządzona na zapytanie władz miejskich zreformowanej Norymbergi, czy wobec anabaptystów należy stosować karę śmierci. W tle stały stare rzymskie dekrety przewidujące karę śmierci dla donatystów za rebaptyzację (ponowne ochrzcenie). Brenz w swojej argumentacji odrzucił możliwość karania zbrodni na polu duchowym za pomocą miecza, konsekwentnie broniąc, obecnego także u Lutera, rozróżnienia sfery świeckiej i duchowej¹⁹. W swojej argumentacji wskazywał także, że zarzuty formułowane wobec poglądów społecznych anabaptystów mogą być z powodzeniem odniesione do reprezentantów życia zakonnego (np. promowanie wspólnej własności). Ponadto Brenz wskazywał, że po pierwsze edykty antyrebaptyzacyjne należy odnosić do kleru, a po drugie karać można tylko złapanych na gorącym uczynku, po trzecie wątpił, by w edyktach Teodozjusza²⁰ chodziło o taką samą rebaptyzację, jaką praktykowali szesnastowieczni anabaptyści, i wreszcie wskazywał, że chęć bycia konsekwentnym w takim karaniu rebaptyzacji oznaczałaby, że na karę śmierci zasługują również duchowni chrzczący po raz drugi dzieci ochrzczone już wcześniej, w sytuacji nagłej, przez położne (spory o tę praktykę w polemikach reformacyjnych²¹ pokazują, że była ona

¹⁸ *Healing Memories...*, s. 45–50.

¹⁹ Na temat tzw. *Zwei-Regiment Lehre* w teologii M. Lutera *vide*: Ł. Barański, J. Sojka, *Reformacja*, t. II, Bielsko-Biała 2017, s. 66–69.

²⁰ Chodzi o edykty cesarza Teodozjusza II przeciw donatystom – *vide*: M. Banaszak, *Historia Kościoła katolickiego*, t. I, Warszawa 1986, s. 125.

²¹ Za przykład niech posłuży choćby przywołane w omawianym raporcie pismo *Von der Wiedertaufe an zwei Pfarrherrn*: „Wy po części też jesteście nowochrześciami, bo wielu spośród was chrzci ponownie po łacinie tych, którzy zostali ochrzczeni po niemiecku, a przecież wasz papież sam czegoś takiego nie robi ani nie naucza. Wiemy bowiem, że papież uznaje chrzest, kiedy dokonują go kobiety w nagłych przypadkach, nawet jeżeli chrzczą po niemiecku. Wy jednak ponownie chrzycie tych, których my już ochrzciliśmy po niemiecku, tak jakby chrzest naszych kapłanów po niemiecku nie był tak dobry jak chrzest kobiet po niemiecku. [...] Jednak papież nigdzie nie nakazał, że powinno się chrzcić tylko po łacinie, a nie w innych językach. Dlatego macie za swoje. Chcecie chrzcić ponownie, to dostaliście

dość powszechna). Wszystkie argumenty Brenza zmierzają w kierunku odrzucenia możliwości karania anabaptystów śmiercią. Na tym etapie to ujęcie nie było szczególnie oryginalne. Uporządkowany wywód Brenza pokazuje natomiast, jak bardzo późniejsze zaostrzenie retoryki wittenberskich teologów zmieniło ich pozycję²².

Kolejny element historycznej analizy skupia się na politycznej dyskusji prowadzonej do roku 1530. Wskazano na decyzje sejmu w Wormacji z 1529 r., który obok przywrócenia Edyktu Wormackiego z 1521 r.²³ wymierzonego w Lutra i jego nauczanie potwierdził, za zgodą także wspierających reformację książąt, wspomniane już wyżej stare prawa cesarskie domagające się kary śmierci za rebaptyzację. Ta decyzja sejmu Rzeszy w pewnym sensie „ustawiła” politycznie dalszą dyskusję. Jest ona bowiem istotnym kontekstem powstania *Wyznania Augsburskiego*, w którym pojawiają się liczne potępienia anabaptystów²⁴. Miały one na celu przede wszystkim wyraźne odcięcie się wittenberskich teologów od reformacyjnych radykałów, ze względu na polityczno-prawne konsekwencje grożące zwolennikom anabaptyzmu. Słynne *404 artykuły* Johannesesa Ecka²⁵, przygotowane na sejm w Augsburgu w 1530 r., pokazują, że obawa przed utożsamianiem wittenberskich reformatorów z reformatorami nurtu anabaptystycznego nie jest pozbawiona podstaw²⁶.

W czasie kiedy rozgrywają się te wydarzenia, Luter publikuje swój komentarz do Psalmu 82²⁷, w którym po raz pierwszy, wbrew wcześniejszym zdecydowanym wypowiedziom przeciw takiej praktyce²⁸, rozważa możliwość karania heretyków przez

---

nowochrzczeńców. Ich nie możecie ścierpieć, a sami chcecie się nimi stać wbrew waszemu własnemu nauczycielowi i mistrzowi, papieżowi” (M. Luther, *op. cit.*, s. 146; przekł. polski: M. Brudny).

²² *Healing Memories...*, s. 51–54.

²³ *Vide: Edykt wormacki cesarza Karola V z 1521 r.*, [w:] *Wiek XVI–XVIII w źródłach*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 1999, s. 126–128.

²⁴ *Vide: wyżej*, przyp. 2.

²⁵ *Vide: John Eck's Four Hundred Four Articles for the Imperial Diet at Augsburg*, [w:] *Sources and Contexts of the Book of Concord*, eds R. Kolb, J.A. Nestingen, Minneapolis 2001, s. 31–82 (szczególnie art. 332 [333]–341 [342] dotyczące nieposłuszeństwa wobec władz i książąt).

²⁶ *Healing Memories...*, s. 55–57, 59.

²⁷ *Vide: M. Luther, Der 82. Psalm ausgelegt*, [w:] *D. Martin Luthers Werke. Kritische Gesamtausgabe*, Bd. XXXI, Teil I, Weimar 1913, s. 189–218.

²⁸ Autorzy raportu przywołują tutaj przede wszystkim traktat z 1523 r.: M. Luther, *Vom weltlicher Obrigkeit, wie weit man ihr Gehorsam schuldig sei*, [w:] *D. Martin Luthers Werke. Kritische Gesamtausgabe*, Bd. XI, Weimar 1900, s. 245–281; przekł. polski: M. Luter, *O świeckiej zwierzchności, w jakiej mierze należy być jej posłusznym*, [w:] M. Luter, *Pisma etyczne*, red. M. Hintz, Bielsko-Biała 2009, s. 179–215. Jego kluczowe wątki w tym kontekście podsumowano w: J. Sojka, *Nauka o dwóch regimentach Marcina Lutra – teoria i praktyka*, „Konteksty” 2018, nr 3, s. 47–48.

władze świeckie. W rozważaniach Lutra pojawia się uzasadnienie dla karania herezyków, którzy nauczają nieposłuszeństwa wobec władzy, porzucenia własności czy też współdzielenia jej. Tych jako buntowniczych władza powinna ukarać w zgodzie z Rz 13. Druga opcja to nauczający w sprzeczności ze wspólną wiarą chrześcijańską wyrażoną w *Apostolicum*²⁹ – tutaj Luter za przykłady podaje Turków i właśnie anabaptystów w związku z ich negacją boskości Chrystusa, a także swoich rzymskich oponentów, którzy nie nauczają o przebaczeniu grzechów przez Chrystusa, czy też „epikurejczyków”, którzy negują nauczanie o niebie i piekle. Tych, wzorem starotestamentowych praw przeciw bluźnierstwu (Kpł [IV Mż] 24,16) czy wzorem postępowania z arianami za czasów soboru w Nicei, władza powinna uciszyć. Nie może ich co prawda zmusić do prawdziwej wiary, ale ma prawo odmówić im prawa do publicznego nauczania. Luter w tym piśmie oddaje też władzy świeckiej prawo do rozstrzygnięcia o publicznym nauczaniu dwóch konkurujących partii religijnych (wiernych Rzymowi i luteran) czy odrzuca głoszenie z ambony różnic w kwestiach nienależących do istoty chrześcijaństwa. Zdecydowanie atakuje także wędrownych kaznodziejów, jako pozbawionych powołania, a tym samym prawa do zwiastowania. Luter utrzymał swoje stanowisko mimo obiekcji Brenza, który wskazywał na przykład na to, że taka argumentacja może być użyta, by uzasadnić prześladowania luteran³⁰.

Dalej autorzy raportu skupiają się na samych potępieniach anabaptystów zawartych w *Wyznaniu Augsburskim*, dowodząc, że ich rolą jest nie tylko wyraźne odróżnienie się od radykalnych reformatorów, ale przyświeca im również intencja polemiczna służąca ukazaniu analogii między radykałami reformacyjnymi a ich rzymskimi oponentami. Na przykład zawarte w artykule V słowa: „Kościoły nasze potępiają anabaptystów i innych, którzy sądzą, że Duch Święty zstępuje na ludzi bez zewnętrznego słowa, przez własne ich przygotowania i uczynki”³¹ w kategorii „inni” mieszczą poglądy na przykład Gabriela Biela³² z jego tezą, że człowiek swoimi naturalnymi siłami jest zdolny zasłużyć na łaskę Bożą i Ducha Świętego. W konkluzji tej analizy odnotowano także, że ocena *Wyznania Augsburskiego* i jego potępień w kontekście ich znaczenia dla prześladowania anabaptystów musi pozostać ambiwalentna. Z jednej strony bowiem stwarzały one punkt wyjścia do formułowania wobec nich zarzutów wiodących do prześladowań. Z drugiej rozróżnienie

²⁹ *Vide: Wyznanie apostolskie*, [w:] *Księgi Wyznaniowe...*, s. 529.

³⁰ *Healing Memories...*, s. 57–59.

³¹ *Die Augsbursche Konfession...*, s. 100–101; przekł. polski: *Wyznanie augsburskie...*, s. 144.

³² Chodzi o jednego z wiodących piętnastowiecznych teologów nominalistycznych, w którego wymierzona była polemika reformacyjna. *Vide: W. Dettloff, Biel Gabriel*, [w:] *Theologische Realenzyklopädie*, t. VI, Berlin–New York 1980, s. 488–491. *Cf. uwagi do polskiego przekładu Dysputy heidelberskiej* M. Lutra zawarte w: idem, *Dysputa heidelberska*, „Kronos” 2020, nr 3(54), s. 5–72.

w art. XVI³³ między władzą duchową a świecką dawało mocne podstawy dla interpretacji bliższej przytoczonemu już stanowisku Brenza, które w imię tego rozróżnienia wykluczało karanie anabaptystów za ich przekonania religijne³⁴.

Autorzy raportu diagnozują, że lata trzydzieste XVI w. to zaostrzenie się poglądów Lutra i F. Melanchtona. W 1536 r. F. Melanchton opublikował *Verlegung etlicher unchristlicher Artikel, welche die Widerteuffer fürgeben*³⁵. W pracy tej istotnym argumentem były dla niego na przykład wydarzenia w Münster, które posłużyły do sformułowania zarzutu fałszywego pacyfizmu, postrzeganego przez niego, obok odmowy przysięg, jako przykład buntowniczego i bezbożnego zachowania godnego kary. Jednocześnie Melanchton, podobnie jak Luter w tym czasie także pod wpływem wieści z Münster, był skłonny za takowe uznać już sam akt chrztu na wyznanie wiary. Sytuację skomplikował dodatkowo proces, który pozbawił *Wyznanie Augsburskie* jego pierwotnego, apologetyczno-polemicznego wymiaru na rzecz bycia normą wiary na zreformowanych terytoriach Rzeszy. Zawarte w nim potępienia przestały być tylko wyrazem pozycji zajmowanej w teologicznych dysputach, ale stały się narzędziem teologicznego ujednoczenia, co pociągało za sobą kary dla odstępców³⁶.

Jako kulminację tego rodzaju antyanabaptystycznej argumentacji autorzy raportu wskazują list wittenberskich teologów do landgraфа Filipa Heskiego z opinią odnośnie do postępowania z anabaptystami z 1536 r.³⁷ Była to odpowiedź na zapytanie landgraфа, który aresztował grupę anabaptystów. Wittenberscy teologowie na czele z Lutrem i Melanchtonem po pierwsze podkreślili rozróżnienie urzędu zwiastowania od urzędu władzy świeckiej, przy czym pastorycy powinni nie dobywać miecza, bo inaczej staną się podżegaczami jak w Münster. Jednocześnie teologowie nie uchylili się od wydania opinii dla dobra kształtowania życia publicznego. Po drugie podkreślili konieczność sądowego udowodnienia zarzutów anabaptyzmu. Po trzecie wyszli z założenia, że rząd ma prawo karać podżegaczy do buntu. To powiedziawszy, teologowie z Wittenbergi podejmują się analizy doktryny anabaptystów, by ukazać jej buntowniczy z natury charakter. Są świadomi, że sami anabaptyści protestują przeciw przypisywaniu im buntowniczych intencji, jednak argumentują, że ich nauczanie dowodzi czegoś odwrotnego. Jednocześnie wskazują, że buntowniczy charakter wymierzony w legalną władzę musi być dowiedziony.

³³ *Die Augsburgische Konfession...*, s. 110–113; przekł. polski: *Wyznanie augsburskie...*, s. 146.

³⁴ *Healing Memories...*, s. 59–63.

³⁵ *Vide*: Ph. Melanchton, *Verlegung etlicher unchristlicher Artikel, welche die Widerteuffer fürgeben*, [w:] *Melanchtons Werke in Auswahl...*, s. 301–322.

³⁶ *Healing Memories...*, s. 63–65.

³⁷ Jego tekst w tłumaczeniu na angielski umieszczono jako jeden z załączników do omawianego raportu, *vide*: *Healing Memories...*, s. 111–117.

Odrzucają też, oparty na rozważaniach Brenza z 1528 r., zarzut, że władza świecka nie może władać sercem człowieka. Odpowiadając na to zastrzeżenie, podnoszą po pierwsze, że oceniają jedynie zewnętrzne nauczanie wymierzone w strukturę społeczną (negację przysięg czy własności), które podobne jest do nauczania liderów wojny chłopskiej czy królestwa w Münster. Po drugie wskazują, że władza świecka powołana jest do obrony nie tylko przed buntem, ale i przed bluźnierstwem. Próbuje dalej dowieść – wielokrotnie wykazując się niekompetencją – że nauczanie anabaptystów ma taki właśnie charakter, zaś poprzez fakt zakładania odrębnych Kościołów, stają się oni winni wobec prawa cesarskiego i zasługują na karę śmierci. Na wątpliwości Brenza z 1528 r., że żadna z tych zbrodni anabaptystów nie zasługuje na karę śmierci, odpowiadają, że władza ma służyć Bożej chwale także poprzez zwalczanie bluźnierstwa i bałwochwalstwa. Co prawda nie argumentują tego w oparciu o przypowieść o ziarnie i kłokolu (Mt 13,30)³⁸, bo odnoszą ją jedynie do urzędu zwiastowania, ale nadal zobowiązują władzę do karania herezji i bluźnierstwa. Jako przykład szczególnie niebezpiecznego nauczania wskazują negację chrztu dzieci, która zagraża zbawieniu niemowląt i dzieli ludzi na ochrzczonych i nieochrzczonych. Jako taka zasługuje więc na karę śmierci. Dopuszczają przy tym zróżnicowanie kar ze względu na stopień przywiązania do tego nauczania podsądnych, ostrzegając jednak przed tendencjami jak z Münster. Na koniec stwierdzają, że sędziowie takich spraw mogą być pewni, że zwalczają diabelską sektę, którą poznać można po owocach wydawanych przez jej członków – tj. niezdolności do zmiany zdania mimo przedstawienia im jasnych dowodów z Pisma Świętego. Tym samym reformatorzy utożsamili niezgodę na ich interpretację z postępowaniem diabelskim³⁹.

Ostatnie części rozdziału drugiego podają przykłady, jak przedstawiona wyżej linia rozumowania z lat trzydziestych kontynuowana była w latach pięćdziesiątych XVI w., odwołując się do pisma *Prozeß, wie es soll gehalten werden mit den Wiedertäufern* z 1557 r., wśród autorów którego znajdziemy najbardziej prominentnych przedstawicieli luteranizmu tej dekady. Całość analizy historycznej kończy wskazanie na przykładową reakcję anabaptystów, którzy w obawie przed kolejnymi przesładowaniami podejmowali polemiki z tekstem *Prozeß...* i innymi wymierzonymi w nich pismami⁴⁰.

³⁸ Był to popularny motyw w rozważaniach o kwestii karania heretyków. Jest on obecny także w pismach M. Lutra, cf. R. Prostack, *Przypowieść o pszenicy w zmaganiach Kościoła z herezją w nauczaniu Augustyna z Hippony, Tomasza z Akwinu, Marcina Lutra i Jana Kalwina*, „Rocznik Teologiczny” 2021, R. LXIII, z. 2, s. 473–482.

³⁹ *Healing Memories...*, s. 66–68.

⁴⁰ *Ibidem*, s. 69–74.

Dla dalszego rozwoju relacji luterkańsko-menonickich jest istotny także czwarty – podsumowujący rozdział raportu. Każda ze stron przedstawiła w nim swoje podsumowanie wniosków płynących ze wspólnej historii i sformułowała zalecenia na przyszłość. Po stronie luterkańskiej, oprócz uznania własnej odpowiedzialności za dziedzictwo prześladowań anabaptystów, dominuje w tej części ukazanie, jak w swych atakach na nich reformatorzy wittenberscy pozostawali niekoherentni z własnymi pryncypiami teologicznymi. Pierwszym z takich momentów niekoherencji jest niedochowanie rozróżnienia między świeckim a duchowym regimentem sformułowanym przez Lutera już w 1523 r. w piśmie *O zwierchności świeckiej*⁴¹. Rozróżnienie to jasno oddzielało sprawy zewnętrzne – świeckie, w których władza walczy mieczem, od spraw duchowych, orężem wobec których pozostaje wyłącznie słowo. Luter nie ograniczył się jedynie do tego rozróżnienia, ale wyraźnie krytykował mieszanie obu obszarów, podkreślając bezprzedmiotowość stosowania miecza w obszarze duchowym. To pokazuje, że luteranie, odcinając się jednoznacznie od prześladowania anabaptystów, mogą w swojej tradycji związanej z Lutrem znaleźć ważne argumenty na rzecz wolności religijnej⁴². Zachowanie zaś przekonań z traktatu z 1523 r. pozwoliłoby uniknąć nakładania na władzę odpowiedzialności za jedność w wierze czy też ścigania bluźnierstwa. Po drugie autorzy raportu wskazują na zdefiniowane choćby w wykładzie III artykułu wiary w *Małym Katechizmie*⁴³ pasywności zbawienia wynikającego jedynie z działania Bożego, co w konsekwencji wyklucza jakąkolwiek rolę władzy świeckiej w sferze ducha. Po trzecie w wypowiedziach z lat trzydziestych Luter wykorzystywał prawa Starego Testamentu w sposób, który sam w 1525 r. krytykował w piśmie *Eyn Unterrichtung wie sich die Christen*

⁴¹ *Vide*: wyżej, przyp. 28.

⁴² Odzwierciedlone to jest w dokumencie Światowej Federacji Luterkańskiej z 2016 r. poświęconemu zaangażowaniu luteran w sferę publiczną, *vide*: *The Church in the Public Space. A Study Document of The Lutheran World Federation*, 2nd ed., Geneva 2021, s. 18–22; przekł. polski: *Kościół w przestrzeni publicznej. Dokument studyjny Światowej Federacji Luterkańskiej*, [w:] *Kościół, Biblia i zaangażowanie publiczne. Światowa Federacja Luterkańska wobec jubileuszu 500 lat Reformacji*, red. J. Sojka, Dziegielów 2017, s. 131–136.

⁴³ „Wierzę, że Jezus Chrystus, prawdziwy Bóg, z Ojca w wieczności zrodzony i zarazem prawdziwy człowiek, z Marii Panny narodzony, jest moim Panem, który mnie zgubionego i potępionego człowieka wybawił, odkupił i pozyskał od wszelkiego grzechu, od śmierci i władzy szatana, nie złotem ani srebrem, ale krwią swoją świętą i drogą, niewinną męką swoją, i śmiercią, abym był Jego własnością, w Jego królestwie żył, pod Nim i Jemu służył w wiecznej sprawiedliwości, niewinności i szczęśliwości, tak jak On zmartwychwstał, żyje i króluje na wieki. To jest istotną prawdą!” (*Mały katechizm z 1529 roku*, [w:] *Księgi Wyznaniowe...*, s. 46; *cf.* *Der kleine Katechismus D. Mart. Lutheri für die gemeine Pfarrherrn und Prediger*, [w:] *Die Bekenntnisschriften...*, s. 872).

*yinn Mosen sollen schicken*⁴⁴. Zarzuca tam „marzycielom”, że bezrefleksyjnie kopiują zapisy Prawa Mojżeszowego jakby obowiązywały one nie tylko Żydów, ale także pogan. Strona luterkańska podnosi także nietrafność zarzutu buntowniczości czynionego pod adresem anabaptystów. Byli oni bowiem w większości gotowi zachować posłuszeństwo, o ile nie chodziło o przysięgi czy służbę wojskową. Podzielali też tezę o ustanowieniu władzy świeckiej przez Boga (Rz 13), choć widzieli ją jako znajdującą się poza porządkiem doskonałości, do którego powołani są chrześcijanie (Mt 5, 39). To zaś prowadzi autorów do wskazania, że w swoim postępowaniu z anabaptystami reformatorzy stali w sprzeczności z wykładnią VIII przykazania⁴⁵, zakazującego składania fałszywego świadectwa przeciw bliźniemu, które choćby Luter dostarczył w swoich katechizmach⁴⁶.

Co ciekawe, także w podsumowaniu menonitów znaleźć można wątki autokrytyczne. Nie dotyczą one kwestii tej wagi, co w przypadku luteran i ich dziedzictwa wkładu reformatorów w prześladowania, jednak pokazują, że obie tradycje zyskały nowy obraz samych siebie za sprawą wspólnego opowiedzenia szesnastowiecznej historii. Menonici skupiają się na swoim odbiorze męczeństwa przodków i jego znaczenia dla ich tożsamości. Jednocześnie, wyciągając wnioski na dziś, podkreślają, że oni też potrzebują bardziej skomplikowanego obrazu losu ich szesnastowiecznych przodków niż tylko prosta historia męczeństwa, w naszym kontekście powiedzielibyśmy „ku pokrzepieniu serc”⁴⁷.

Podsumowanie

Przeanalizowany raport dialogu luterkańsko-menonickiego dokonuje krytycznej rekonstrukcji stosunków luterkańsko-anabaptystycznych w XVI w. Ukazuje ewolucję teologicznych poglądów luterkańskich reformatorów na rolę władzy świeckiej w kwestiach zwalczania odmiennych pozycji religijnych, która doprowadziła ich do wspierania prześladowania ruchu anabaptystycznego prowadzonego przez władze świeckie z mandatu religijnego. Zawiera także jednoznacznie negatywną ocenę tej postawy kluczowych dla powstania luteranizmu postaci. Ta negatywna ocena wspiera się na uwypukleniu tych spośród wątków nauczania samego Lutera,

⁴⁴ *Vide*: M. Luther, *Eyn Unterrichtung wie sich die Christen yinn Mosen sollen schicken*, [w:] *D. Martin Luthers Werke. Kritische Gesamtausgabe*, Bd. XVI, Weimar 1899, s. 363–393.

⁴⁵ *Vide*: *Der kleine Katechismus...*, s. 866, przekł. polski: *Mały katechizm z 1529 roku...*, s. 44; *Der große Katechismus deutsch Dokt. Mart. Luther*, [w:] *Die Bekenntnisschriften...*, s. 1018–1030, przekł. polski: *Duży katechizm*, [w:] *Księgi Wyznaniowe...*, s. 86–90.

⁴⁶ *Healing Memories...*, s. 96–105.

⁴⁷ *Ibidem*, s. 105–109.

które porzucił, przechodząc na pozycje wspierające prześladowania ze względów religijnych przez władzę świecką. Jednocześnie analiza ukazuje, że tok myślenia odrzucający prześladowania anabaptystów nie był obcy szesnastowiecznym współpracownikom Lutra (Brenz).

Raport ten, niewątpliwie oryginalny na tle innych dokumentów wypracowanych w toku bilateralnych dialogów ekumenicznych, stanowi przykład zaadaptowania na grunt międzykościelny praktyki wspólnego opowiadania trudnej historii, by umożliwić pojednanie jej spadkobierców, co znane jest z inicjatyw na rzecz pojednania na przykład francusko-niemieckiego czy polsko-niemieckiego. Jednocześnie warto odnotować, że raport ten posłużył za precedens dla kolejnego wspólnego opowiedzenia trudnej historii, jakie przygotowali wspólnie luteranie i rzymscy katolicy przed jubileuszem 500 lat reformacji, który miał miejsce w 2017 r.⁴⁸

Na koniec warto podkreślić, że najważniejszym wnioskiem, jaki wypływał z analizowanego raportu dla luteran była skierowana do menonitów prośba o przebaczenie, a dla menonitów zalecenie, by potraktować ją z powagą i przyjąć. Fakt, że tak się stało potwierdzają wydarzenia na XI Zgromadzeniu Ogólnym ŚFL w Stuttgarcie w 2010 r., gdzie doszło do aktu luteńskiego pokuty za prześladowania anabaptystów, który doprowadził do pojednania obu tradycji⁴⁹.

---

⁴⁸ Cf. *From Conflict to Communion. Lutheran-Catholic Common Commemoration of the Reformation in 2017. Report of the Lutheran-Roman Catholic Commission on Unity*, Leipzig–Padeborn 2013; przekł. polski: *Od konfliktu do komunii luteńskiego-katolickie wspólne upamiętnienie Reformacji w 2017 roku. Raport luteńsko-rzymskokatolickiej komisji dialogu ds. jedności. Wspólna modlitwa*, Dziegielów 2017. Dziękuję za zwrócenie uwagi na ten związek prof. dr. Teodorowi Dieterowi (Instytut Badań Ekumenicznych w Strasburgu), który brał czynny udział w przygotowaniu obu raportów dialogowych.

⁴⁹ *Action on the Legacy of Lutheran Persecution of „Anabaptists”*, [w:] *Give Us Today Our Daily Bread. Official Report LWF Eleventh Assembly Stuttgart, Germany, 20–27 July 2010*, Geneva 2010, s. 47; *Mennonite World Conference Response to the Lutheran World Federation Action on the Legacy of Lutheran Persecution of Anabaptists*, [w:] *Give Us Today...*, s. 49–50.

Bibliografia (Bibliography)

Źródła drukowane

- Action on the Legacy of Lutheran Persecution of „Anabaptists”, [w:] Give Us Today Our Daily Bread. Official Report LWF Eleventh Assembly Stuttgart, Germany, 20–27 July 2010, Geneva 2010, s. 47.*
- Die Augsburgische Konfession. Confessio oder Bekenntnis des Glaubens etlicher Fürsten und Städte uberantwort Kaiserlicher Majestat zu Augsburg Anno 1530. Confessio fidei exhibitata invictissimo Imperatori Carolo V. Cesari Augusto in comitiis Augustae Anno MDXXX, [w:] Die Bekenntnisschriften der Evangelisch-Lutherischen Kirche. Vollständige Neueditioni, Hrsg. I. Dingel u. a., Göttingen 2014, s. 84–225.*
- The Church in the Public Space. A Study Document of The Lutheran World Federation, 2nd ed., Geneva 2021.*
- Duży katechizm, [w:] Księgi Wyznaniowe Kościoła Luterańskiego, Bielsko-Biała 2011, s. 57–131.*
- Edykt wormacki cesarza Karola V z 1521 r., [w:] Wiek XVI–XVIII w źródłach, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 1999, s. 126–128.*
- From Conflict to Communion. Lutheran-Catholic Common Commemoration of the Reformation in 2017. Report of the Lutheran-Roman Catholic Commission on Unity, Leipzig–Paderborn 2013.*
- Der große Katechismus deutsch Dokt. Mart. Luther, [w:] Die Bekenntnisschriften der Evangelisch-Lutherischen Kirche. Vollständige Neueditioni, Hrsg. I. Dingel u. a., Göttingen 2014, s. 912–1162.*
- Healing Memories. Reconciling in Christ, „LWF Studies” 2016, no. 2, s. 9–122.*
- John Eck’s Four Hundred Four Articles for the Imperial Diet at Augsburg, [w:] Sources and Contexts of the Book of Concord, eds R. Kolb, J.A. Nestingen, Minneapolis 2001, s. 31–82.*
- Der kleine Katechismus D. Mart. Lutheri für die gemeine Pfarrherrn und Prediger, [w:] Die Bekenntnisschriften der Evangelisch-Lutherischen Kirche. Vollständige Neueditioni, Hrsg. I. Dingel u. a., Göttingen 2014, s. 852–899.*
- Kościół w przestrzeni publicznej. Dokument studyjny Światowej Federacji Luterańskiej, [w:] Kościół, Biblia i zaangażowanie publiczne. Światowa Federacja Luterańska wobec jubileuszu 500 lat Reformacji, red. J. Sojka, Dziegielów 2017, s. 103–157.*
- Luter M., *Dysputa heidelbergka*, „Kronos” 2020, nr 3(54), s. 5–72.
- Luter M., *O świeckiej zwierności, w jakiej mierze należy być jej postusznym*, [w:] M. Luter, *Pisma etyczne*, red. M. Hintz, Bielsko-Biała 2009, s. 179–215.
- Luther M., *Der 82. Psalm ausgelegt*, [w:] *D. Martin Luthers Werke. Kritische Gesamtausgabe*, Bd. XXXI, Teil I, Weimar 1913, s. 189–218.

- Luther M., *Eyn Unterrichtung wie sich die Christen ynn Mosen sollen schicken*, [w:] *D. Martin Luthers Werke. Kritische Gesamtausgabe*, Bd. XVI, Weimar 1899, s. 363–393.
- Luther M., *Vom weltlicher Obrigkeit, wie weit man ihr Gehorsam schuldig sei*, [w:] *D. Martin Luthers Werke. Kritische Gesamtausgabe*, Bd. XI, Weimar 1900, s. 245–281.
- Luther M., *Von der Wiedertaufe an zwei Pfarrherrn*, [w:] *D. Martin Luthers Werke. Kritische Gesamtausgabe*, Bd. XXVI, Weimar 1909, s. 137–174.
- LWF Statement on Confessio Augustana*, „LWF-Report” 1980, no. 10, s. 69–70.
- Mały katechizm z 1529 roku*, [w:] *Księgi Wyznaniowe Kościoła Luterskiego*, Bielsko-Biała 2011, s. 41–55.
- Melanchton Ph., *Adversus anabaptistas iudicium*, [w:] *Melanchtons Werke in Auswahl*, Hrsg. R. Stupperich, Bd. I, Gütersloh 1983, s. 272–295.
- Melanchton Ph., *Verlegung etlicher unchristlicher Artikel, welche die Widerteuffer fürgeben*, [w:] *Melanchtons Werke in Auswahl*, Hrsg. R. Stupperich, Bd. I, Gütersloh 1983, s. 301–322.
- Mennonite World Conference Response to the Lutheran World Federation Action on the Legacy of Lutheran Persecution of Anabaptists*, [w:] *Give Us Today Our Daily Bread. Official Report LWF Eleventh Assembly Stuttgart, Germany, 20–27 July 2010*, Geneva 2010, s. 49–50.
- Od konfliktu do komunii lutersko-katolickie wspólne upamiętnienie Reformacji w 2017 roku. Raport lutersko-rzymskokatolickiej komisji dialogu ds. jedności. Wspólna modlitwa*, Dzięgielów 2017.
- Report of the Dialogue between Lutherans and Mennonites in France 1981–1984*, [w:] *Mennonites in Dialogue. Official Reports from International and National Ecumenical Encounters 1975–2012*, eds F. Enns, J. Seiling, Eugene, Oregon 2015, s. 117–136.
- Report on the Dialogues between Representatives of the United Evangelical Lutheran Church of Germany (VELKD) and the Association of Mennonite Congregations in Germany (AMG) 1989–1992*, [w:] *Mennonites in Dialogue. Official Reports from International and National Ecumenical Encounters 1975–2012*, eds F. Enns, J. Seiling, Eugene, Oregon 2015, s. 139–171.
- „Right Remembering in Anabaptist-Lutheran Relations”: *Report of the Evangelical Lutheran Church in America-Mennonite Church USA Liaison Committee 2002–2004*, [w:] *Mennonites in Dialogue. Official Reports from International and National Ecumenical Encounters 1975–2012*, eds F. Enns, J. Seiling, Eugene, Oregon 2015, s. 171–189.
- Wyznanie apostołskie*, [w:] *Księgi Wyznaniowe Kościoła Luterskiego*, Bielsko-Biała 2011, s. 529.
- Wyznanie augsburskie*, [w:] *Księgi Wyznaniowe Kościoła Luterskiego*, Bielsko-Biała 2011, s. 143–163.

Opracowania

- Banaszak M., *Historia Kościoła katolickiego*, t. I, Warszawa 1986.
- Barański Ł., Sojka J., *Reformacja*, t. II, Bielsko-Biała 2017.
- Bem K., *Wilki i łagodne jagniątka Chrystusa. Powstanie, rozwój i rola Holenderskiego Kościoła Reformowanego w XVI i XVII wieku*, Warszawa 2013.
- Dettloff W., *Biel Gabriel*, [w:] *Theologische Realenzyklopädie*, t. VI, Berlin–New York 1980, s. 488–491.
- Dingel I., *Seebaß, Gottfried*, [w:] *Neue Deutsche Biographie*, Bd. XXIV, Berlin 2010, s. 130–132.
- Maciuszko J.T., *Menno Simons*, [w:] *Religia. Encyklopedia PWN*, t. X (wersja elektroniczna), Warszawa 2004.
- Prostak R., *Przypowieść o pszenicy w zmaganiach Kościoła z herezją w nauczaniu Augustyna z Hippony, Tomasza z Akwinu, Marcina Lutra i Jana Kalwina*, „Rocznik Teologiczny” 2021, R. LXIII, z. 2, s. 453–490.
- Sojka J., *Nauka o dwóch regimentach Marcina Lutra – teoria i praktyka*, „Konteksty” 2018, nr 3, s. 47–54.

Netografia

Who We Are, <https://www.lutheranworld.org/who-we-are> (dostęp: 7 I 2023).

Notka o autorze

Dr hab. Jerzy Sojka, prof. ChAT – profesor w Katedrze Teologii Historycznej Wydziału Teologicznego Chrześcijańskiej Akademii Teologicznej w Warszawie.

Zainteresowania naukowe: historia i teologia reformacji XVI w. i ich recepcja we współczesnym protestantyzmie.

j.sojka@chat.edu.pl